

Oude kaarten stellen vragen

Een klein stukje Achtkarspelen nader bekeken

Door Dirk Wildeboer te Buitenpost

Onze voorouders uit de 17e eeuw hadden zeker belangstelling voor landkaarten. Wij raadplegen nu een kaart om na te gaan hoe van de ene plaats naar de andere plaats kan worden gereisd, maar dat was drie eeuwen geleden niet het belangrijkste. Het in bezit hebben van kaarten was vaak een statussymbool, want ze waren erg kostbaar. Veelvuldig werden ze dan ook in deftige huizen aan de wand gehangen om er mee te pronken. Andere streken hadden in de 17e eeuw al hun eigen kaarten en Friesland mocht eigenlijk niet achterblijven. Met deze achtergrond kreeg dr. Bernardus Schotanus van de Gedeputeerde Staten van Friesland in 1682 een opdracht om kaarten te maken van alle grietenijen ('om van nieuws te maken de Landkaarten van al de Grietenien deser Provintie'). Bernardus had ook een belangrijk aandeel gehad in een eerdere atlas, die door zijn vader Christianus Schotanus in 1664 werd uitgegeven. Ruim tien jaar is hij bezig geweest en het was dus nodig om hiervoor alle hoeken van Friesland af te reizen. Dit ging destijds nog per rijtuig en per schip en in uiteraard een ander tempo dan met de hedendaagse vervoermiddelen. Voor Bernardus Schotanus was de eervolle opdracht echter een verliesgevende zaak. De beloning van de Staten was lang niet voldoende om uit de kosten te komen. Hij deed daarover bij de heren Gedeputeerden zijn beklag en schreef over "die grote schade, waarmede hy syn familie heeft moeten beswaaren". Van de familieleden moest dus geld worden geleend. Uiteindelijk kwam de atlas in 1698 uit met een oplage van 150 exemplaren. Twintig jaar later heeft F. Halma er voor gezorgd dat er een nieuwe verbeterde druk uitkwam. Officieel was de naam de 'Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland', tegenwoordig vaak aangeduid als de atlas van Schotanus/Halma (1718).

Bij dit artikel is afgedrukt een fragment van de kaart van Achtkarspelen uit de atlas van Schotanus/Halma van 1718. Het betreft het noord-oostelijke deel en geeft de toestand weer zoals het er rond het jaar 1700 uitzag. In de loop der eeuwen is aan de grenzen met de naburige gemeenten tot heden nog niets veranderd. Het gebruik van de grond is voor een deel wel gewijzigd. De hogere gedeelten (op het kaartfragment gearceerd) werden als bouwland benut: Rogge werd het meest verbouwd en de afgebeelde molens, o.a. bij Buitenpost en Gerkesklooster, verzorgden het malen. De lagere delen, zoals de Woud Maaden, de Buyten poster Maaden en de Augustiner Gaesten werden toen ook als weiland gebruikt.

Tekens op het kaartfragment

Een verklaring van de 'Teikens' is afgedrukt. Wanneer u een recente topografische kaart er naast legt, is het interessant om na te gaan, wat er allemaal is veranderd. Op verschillende plekken, waar rond 1700 al een 'Stemdraagende Staate' is gesitueerd, staat nu nog een boerderij. In andere gevallen is bebouwing vermeld, waar heden ten dage niets meer is te vinden.

Wegen

De weg van Gerkesklooster, via de Dijkhuisterweg en de Bruggelaan in de richting van Surhuisterveen en verder, moet worden beschouwd als één van de oude hoofdroutes in Achtkarspelen. De weg van Gerkesklooster langs het kanaal naar Blauwverlaat was er nog niet rond 1700. De wegen op het kaartgedeelte waren allemaal zandpaden. Volgens het boek 'Binnendijken en Slipeerdijken', van 1954, geschreven door Walther en Rienks, zouden onder meer de Dijkhuisterweg en de Bruggelaan een zeeverend karakter hebben gehad. Ook staat in dit boek te lezen dat de Lauwerszee met een inham langs de Dijkhuisterweg doorliep tot Lutkepost. Door J.A. Mol e.a. wordt dit in het boek 'Achtkarspelen-Zuid/Epestrum' (1990) ten stelligste tegengesproken. Hoe het ook zij, in ieder geval is de Dijkhuisterweg door zijn kronkelige vorm en zijn hoge ligging ten opzichte van de weilanden aan beide zijden, een uniek stuk weg. Door nieuwe landinrichting zijn dergelijke weggetjes helaas zeldzaam geworden, omdat dan bij voorkeur alle bochten worden rechtgetrokken.

Vaarten en riviertjes

De Lauwers vormt al sinds eeuwen een natuurlijke grens met de provincie Groningen. Oorspronkelijk had het de functie om het water van de hogere gronden in Smalingerland naar de Lauwerszee af te voeren. Het stroompje is van weinig betekenis meer. Ook het riviertje de Swadde vormt nog steeds een natuurlijke grens met Kollumerland c.a.

Het Caspar de Robles- of Kolonelsdiep is in de eerste plaats van belang als onderdeel van de vaarverbinding tussen Friesland en de stad Groningen. In de tijd van de vervingen is het belangrijk geweest voor het vervoer van turf naar gebieden buiten de provincie. Op last van de Kolonel Caspar de Robles (vandaar de naam) werd deze waterweg in de 16e eeuw breder en dieper gemaakt. Caspar de Robles was een Spaanse kolonel, die in de tachtigjarige oorlog hier was en dus tot het bezettingsleger hoorde. Ook door zijn toedoen werden de zeedijken in Friesland verhoogd en uit dankbaarheid werd voor hem een standbeeld op de zeedijk bij Harlingen opgericht.

Door de hoogteverschillen in het kanaal was het nodig dat er vallaten (kleine schutsluizen) werden aangebracht. Voorbeelden hiervan waren onder meer de Allert Atzes- en de Blauwverlaat. Deze beide vallaten lagen vlak bij elkaar. De eerstgenoemde staat op het kaartje.

De Stroobosser trekvaart staat op het kaartfragment aangegeven als Trekvaart van Dokkum op Groningen. Volgens de Encyclopedie van Friesland werd de vaart tussen 1654 en 1656 gegraven. Het gedeelte tussen Kollum en Stroobos zou er in het begin van de 16e eeuw al zijn geweest. De stad Dokkum gaf de opdracht voor de aanleg, omdat Dokkum niet geïsoleerd wilde raken. Het Grootdiep, de verbinding met de open zee in die tijd, slibde steeds verder dicht. Het werd een trekvaart met daarlangs een trekweg, waarop mensen of paarden de schuiten met een jaaglijn konden voorttrekken. Helaas bleef Dokkum na de oplevering van het werk met een enorme schuld zitten, vandaar de uitdrukking 'Arrem Dokkum'. Door de financiële problemen was het zelfs nodig om de vaart in 1682 aan de schuldeisers af te staan.

Bijna een eeuw later (in 1779) kwam de vaart in eigendom van de provincie. Maar deze nieuwe eigenaar wilde er meteen weer vanaf. Privatisering was dus toen ook al in de mode. In de Leeuwarder Courant van 3 januari 1780 plaatste het provinciebestuur een advertentie, waarbij te koop werd aangeboden: 'De Trekvaart en Trekweg van Dockum na Strobosch, beginnende bij de Woudpoort en lopende tot in Strobosch, met de Huizen, Landen, Vallaten, Tollen, Tolhekken, Bruggen en alle verdere annexen. Men kon op twee manieren eigenaar worden. Wanneer de koper bereid was 'de Slattinge', het maken van de Bruggen en Vallaten' en het 'in order brengen der Trekweg' op zich te nemen, dan kreeg hij een bedrag van 39.950 car. gulden toe. Mocht de koper niet bereid zijn om dit onderhoud te laten doen, dan was er een andere mogelijkheid. De vaart en dergelijke konden dan in eigendom worden verkregen door 25.202 car. gulden te betalen. In dat geval zou de provincie nog voor het

uitbaggeren enz. zorg dragen. We kunnen dus wel aannemen dat een en ander er verwaarloosd bij lag en dat er sprake was van heel wat achterstallig onderhoud. De provinciale overheid was niet zo maar bereid om een bruidsschat van bijna 40.000 gulden aan de koper mee te geven. Voor die tijd was dit een enorm bedrag.

Verder kunnen we in de advertentie nog lezen dat er jaarlijks van de huizen, tolhekken en vallaten een huur binnenkwam van 1760 gulden. De 'Mensche Tollen in de Scheepen' leverden een bedrag op tussen de 800 en 900 gulden per jaar, maar dit zou in de toekomst wel meer kunnen worden. Uiteraard zag de Stroobosser trekweg er in vroegere tijden heel anders uit dan tegenwoordig. Hoe de weg er ongeveer uitzag kunnen we lezen in een stuk uit het archief van de gemeente Achtkarspelen uit het jaar 1812. Hieruit blijkt dat over de toestand van de weg veel klachten waren binnengekomen. Men had 'ontwaard dat de weg, evenals in het afgelopen jaar, met vuilnishopen en houstapels was bezet en dat niet alleen zulks voor de passage met rijtuigen gevaarlijk is, maar ook voor de weg zelve uiterst nadelig is'.

De huurders van de tolhuizen zouden worden aangeschreven om volstrekt geen goederen, vuilnis- of mesthopen op de trekweg te plaatsen. Een van de tolhuizen stond bij Gerkesklooster ongeveer op de locatie van de huidige zuivelfabriek. Ook kunt u hier 'Sluyt Boom' op de kaart lezen.

Lutkepost en De Tjoele

Op het kaartje staat nog een kerk zonder toren. Volgens een kadasterkaart van 1832 wordt er geen kerk meer aangegeven, maar wel een stukje land vermeld als 'kerkhof'. Op deze plaats, momenteel bedolven onder sloopmaterialen en dergelijke, moet vroeger dit kerkhof hebben gelegen. Het is waarschijnlijk dat de kerk van Buitenpost zich in de 13e eeuw heeft losgemaakt van die te Lutkepost. Lutkepost was dus de moederkerk en zal ongetwijfeld ouder zijn geweest.

In 1844 lag er nog een voetpad vanaf Lutkepost in rechte lijn langs De Tjoele naar het Kolonelsdiep. Bij dit kanaal was destijds nog een overzet, terwijl op de kaart van rond 1700 nog een 'Hoog Hout' staat vermeld.

Links onderaan op de kaart ziet u de naam 'De Tjoele' staan. Op deze locatie stond zeer waarschijnlijk de voorganger van de huidige dorpskerk van Augustinusga. Aangezien de toren van de huidige kerk in Augustinusga in de 13e eeuw is gebouwd, kunnen we aannemen dat de kerk op De Tjoele er in de 11e of 12e eeuw al is geweest. Tot 1946 heeft op de plek een boerderij gestaan met singels en grachten. Het werd toen vervangen door een huis dat het daar niet lang heeft volgehouden en in 1968 al is gesloopt. In het terrein valt nog een verhoging te onderscheiden en er moet nog een waterput zijn overgebleven. Een vroegere bewoner van de boerderij op de Tjoele t.w. Jilles Jans, in 1771 getrouwd met Aafke Ates van der Veer, nam in 1811 de achternaam Tjoelker aan. De nu nog levende Tjoelkers zijn één familie en stammen allemaal af van de broers Wytse en Jilles Jans.

Bijzonderheden over de namen in noord-oostelijk Achtkarspelen

Steenharstertille

Werd genoemd naar de buurschap Steenharst, dat hier in de buurt ligt. In de Benificaalboeken van 1553 is al sprake van de Buitenpostmer of Steenharstertille.

Uitland ('t Uytland)

Ongetwijfeld hebben we hier met vroeger buitendijks- of kwelderland te maken. Het water van de Lauwerszee kwam op deze plek in vroegere eeuwen vlak in de buurt.

De Horne

Nu op de kaart aangegeven als Klein-horne. Wellicht genoemd naar een horne (hoek van oude zeedijk). Hier is nog enige bebouwing aanwezig.

Scharnehuizen (Scharnehuysum)

Behoorde bij het vrouwenklooster Galilea of Olijfberg dat hier vlak bij stond. De naam kwam in 1479 al voor, toen de zathe uit de eigendommen, die nog door het Gerkesklooster en het

Vrouwenklooster gemeenschappelijk werden bezeten, aan het Vrouwenklooster werd toegewezen. Na de reformatie in 1580 gingen de kloostergoederen over in eigendom bij de provincie, zo ook Scharnehuizen. De provincie verkocht het in 1644. In 1625 had een zekere Gerben Claesz 'toe Schernehuysum' nog 10 pondemaat land in gebruik 'die poortfenne' genaamd. Misschien komt deze naam van de poort van het vroegere klooster.

Sarabos

De zathe Sara-bosch kwam voor in 1652 en was mogelijk genoemd naar een non van het eerdergenoemde Vrouwenklooster. Er gaat ook een verhaal dat deze Sara hier werd vermoord en ter plaatse werd begraven.

Stanialand

Mogelijk genoemd naar een eigenaar van dit land. In de 15e en 16e eeuw leefde er in Friesland een hoofdelingsengeslacht Stania.

Schalkendam

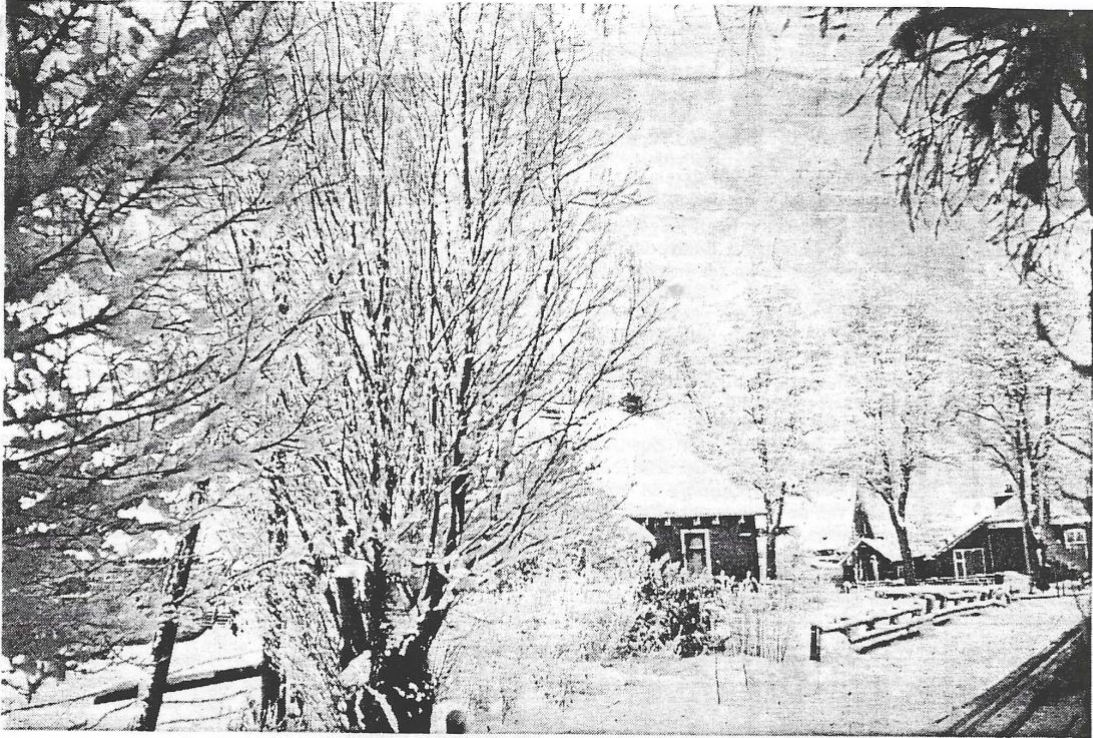
Was voor het jaar 1300 een uitwateringslus in de Lauwers. De naam werd gebruikt voor een verbindingsdijk ter plaatse. 'Schalk' betekent die naar, onvrije. De naam is verdwenen van de huidige kaarten.

Tenslotte

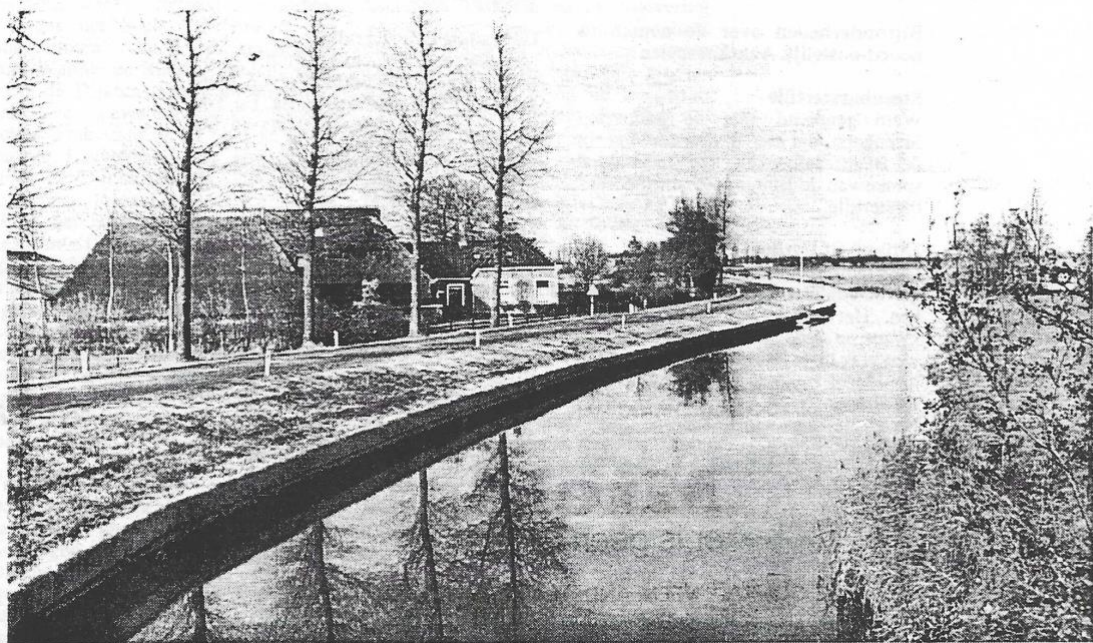
Vrij beknopt is op de materie ingegaan. De bedoeling van dit artikel is om interesse te kweken voor de geschiedenis van de regio. Uitvoeriger informatie vindt u uiteraard in de historische boeken over deze streek. De openbare bibliotheken zullen u graag van dienst zijn.

Geraadpleegde literatuur

'Achtkarspelen Zuid/Eestrum' (J.A. Mol e.a.). 'Kollumerland' (A.J. Andree). 'Frisia Illustrata' (Uitg. De Tille - Waanders). 'De Tjoelkers en De Tsjoele' (Wytse J. Tjoelker). Dit was een publicatie van de Stichting Oud-Achtkarspelen.

Opname in de winter van plm. 1978 van de boerderij Lutkepost 1 te Buitenpost. Hier stond vroeger het kerkje van Lutkepost. Aan de achterkant langs de Oude Dijk lag het kerkhof. (Foto: D. Wildeboer)

Siroobossertrekvaart met de Trekweg onder Buitenpost. Opname vanaf de Dijkhuistertille in de richting van Kollum. (Foto: D. Wildeboer)

